

Віталь Гарматны
(Баранавічы — Мінск)

Заканадаўчае афармленне палітыкі польскіх улад (1919-1925 гг.) па насаджэнню вайсковага асадніцтва на землях Заходняй Беларусі

Пачаткам заканадаўчага афармлення палітыкі польскіх улад па насаджэнню на землях Заходняй Беларусі вайсковага асадніцтва можна лічыць студзень 1919 г., калі польскі ўрад абавязаў памешчыкаў Міншчыны перадаць адну трэць сваіх ворных зямель на планаванае надзяленне вайсковых асаднікаў. Такім чынам падкрэсліваўся пераход гэтых зямель пад уладу II Рэчы Паспалітай і ўпершыню была выказана ідэя перасялення на „Крэсы Усходня” асаднікаў (польскіх перасяленцаў-каланістаў). Неабходна падкрэсліць, што часам здараліся выпадкі індывідуальнага адорвання будучых асаднікаў з боку мясцовага насельніцтва. Так, у сакавіку 1919 г. Генеральному камісару вайсковага кіраўніцтва ўсходніх зямель прыйшла дэкларацыя графіні Юзэфы Патоцкай, якая ад імя свайго няпоўнагадовага сына Яраслава ахвяравала польскуму ўраду 5 000 гектараў зямлі ў Навагрудскім і Пінскіх паветах на мэты насаджэння вайсковага асадніцтва, а таксама перадаць пасля на парцэляцыю за выкуп для мясцовага малазямельнага і безземельнага насельніцтва 18 000 га. Разам з tym гэта быў адзінкавы выпадак, бо звычайна памешчыкі неахвотна развітваліся з сваёй ўласнасцю. Напрыклад, на надзвычайнym з'ездзе Саюза землеўласнікаў (кастрычнік 1919 г., Варшава) прысутныя выказаліся супраць ажыщчяўлення на прапанаваных умовах аграрнай рэформы і насаджэння асадніцтва¹.

У чэрвені 1919 г. палкоўнік Уладзіслаў Дзівецкі, камандзір Першага палка Крэхавецкіх уланай, звярнуўся да фактычнага кіраўніка Польскай дзяржавы маршала Юзафа Пілсудскага з просьбай аб перадачы ўланам свайго палка былога расійскага палігона ў Шыбкаве (каля Роўна), землі якога былі б перададзены заслужаным ветэранам савецкапольскай вайны 1919-1921 гг. Пілсудскі адобрыў гэты праект і звярнуўся да Міністэрства сельскай гаспадаркі, але ніякага канкрэтнага адказу не атрымаў².

¹ К. Гамулка, *Паміж Польшчай і Расіяй. Беларусь у канцепцыях польскіх палітычных фарміраванняў (1918-1922 гг.)*, Вільня 2008, с. 96-97.

² J. Stobniak-Smogorzewska, *Kresowe osadnictwo wojskowe 1920-1945*, Warszawa 2003, s. 18.

Першы этап непасрэднага заканадаўчага афармлення вайсковага асадніцтва звязаны з прыняццем 10 ліпеня 1919 г. Сеймам II Рэчы Паспалітай закону аб аграрнай рэформе, паводле якога прадугледжвалася стварэнне дзяржаўнага фонду свабодных зямель, што ў выніку I сусветнай (1914-1918 гг.) і савецка-польскай (1919-1921 гг.) войн засталіся без гаспадара. Асобным артыкулам вызначалася надзяленне зямлёю салдат польскай арміі, большасць якіх складалі былыя сяляне, а таксама безземельных і батракоў, якім патрабавалася дадатковая зямля³. Нягледзячы на тое, што закон не ўступіў у сілу, яго асноўныя палажэнні знайшли працяг у далейшым заканадаўстве па аграрным пытанню.

11 ліпеня 1919 г. Сеймам прыняты закон „Аб прызыве грамадзянскіх асоб у армію”, паводле якога вызначаліся ўмовы прызыву ва ўзброеныя сілы польскай дзяржавы, забеспечэнне салдат і афіцэраў у шэрагах войска і падтрымка сям’і прызыўніка з боку ўлад, а ў след за ім 1 жніўня 1919 г. надышла чарга закону „Аб пакаранні вайскоўцаў за ваенныя злачынствы”, паводле якога права на атрыманне зямлі на „Крэсах Усходніх” пазбаўляліся вайскоўцы, пакараныя за парушэнне вайсковага статуту, дэзерціства, крадзеж, прысвойванне вайсковай альбо даверанай з прычыны службы маёмасці, нанясенне шкоды вайсковаму бюджету ў памеры больш 2 000 (пасля гэтых памер паменшаны да 1 000) марак⁴.

Польскія ўлады меркавалі з дапамогай насаджэння на „Крэсах Усходніх” вайсковых асаднікаў вырашыць наступныя задачы:

1. Узняць прэстыж вайсковай службы і аблегчыць мабілізацыю ў польскую армію (вайскоўцы мелі магчымасць атрымаць на ільготных умовах новы надзел зямлі);
2. Зменшыць з дапамogaю перасялення на ўсход жыхароў карэннай Польшчы зямельны голад у цэнтральных ваяводствах краіны;
3. Узмацніць ахову польска-савецкай мяжы;
4. Стварыць надзейную (перш за ўсё харчовую) базу на выпадак магчымай вайны з Савецкім Саюзам;
5. Падтрымаць мясцовыя працпольскія сілы, каб выкарыстаць іх для правядзення палітыкі каланізацыі і паланізацыі „Крэсаў Усходніх”⁵.

³ С. М. Грэсь, *Законы аб аграрнай рэформе 1919-1925 гг., ix распрацоўка і прыніцце ў Сейме і Сенате*, „Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 1”, 2007, № 4, с. 4.

⁴ А. Ф. Вырастка, *Заканадаўчая трансфармацыя і юрыдычнае афармленне палітыкі асадніцтва ў Другой Рэчы Паспалітай у перыяд 1919-1920 гады*, „Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 1”, 2008, № 1, с. 44-45.

⁵ С. М. Грэсь, *Насаджэнне асадніцтва на землях Заходній Беларусі ў 1921-1939 гг.*, [у:] *Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі, супярэчнасці, перспектывы развіцця. Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі 3-4 мая 2002 г.*, г. Гродна. У 4 ч., ч. 4, Гродна 2003, с. 253.

Вясною 1920 г. польскімі дзяржаўнікамі распрацавана і прынята пастанова аб пераездзе асаднікаў на набытыя зямельныя надзелы — кошт білета памяншаўся да $\frac{1}{4}$ як для фізічных асоб, так і на транспарціроўку іх маё масці⁶.

15 ліпеня 1920 г., падчас найбольшай небяспекі для існавання Польскай дзяржавы, калі Чырвоная Армія набліжалася да Варшавы, Сейм нават без абмеркавання аднаголосна прыняў „Выкананічыя правілы да закону аб зямельнай рэформе ад 10 ліпеня 1919 г.”, якія прадугледжвалі надзяленне зямлёю малазямельных і безземельных сялян праз выкуп за палову рыначнага кошту зямлі. Перавага ў набыцці зямлі надавалася інвалідам вайны, сельскагаспадарчым рабочым і малазямельным сялянам, меркавалася аказанне ім дапамогі ў форме ільготных крэдытаў дзеля набыцця зямлі⁷.

15 кастрычніка 1920 г. у Сейм II Рэчы Паспалітай ад імя трывцаі аднаго пасла фракцыі Польскага стронніцтва людовага (PSL-Piast, ПСЛ-Пяст) пададзены законапраект па справе надання зямлі на „Крэсах Усходніх” быlyм салдатам і афіцэрам польскай арміі (асаднікаў), якія асабліва адзначыліся падчас савецка-польскай вайны 1919-1921 гг. На мэты насаджэння вайсковага асадніцтва на новадалучаных тэрыторыях польскімі дзяржаўнікамі меркавалася адвесці тэрыторыі 22 „усходніх” паветаў Польшчы з кампенсацыяй быlyм уладальнікам зямлі. Першынство ў атрыманні зямлі адводзілася заслужаным ветэранам Войска Польскага, якім вызначалася фінансавая дапамога (2 000 000 000 марак крэдыту), перадаваліся будматэрыялы, неабходны інвентар, свойская жывёла і г.д. па ільготным кошце ці наогул бясплатна⁸.

Кошт зямлі залежаў ад якасці глебы, стану аграрнай культуры, канфігурацыі асады (надзела зямлі), наяўнасці гаспадарчых пабудоў, размяшчэння ў адносінах да шляхоў зносін і рынку збыту. Гаспадарка вайсковага асадніка не павінна была перавышаць 45 гектараў, але на практицы прадстаўнікі генералітэту атрымлівалі надзелы ў некалькі тысяч гектараў⁹. Сярод вайсковых асаднікаў налічвалася 94 генералы, сярод іх самымі вядомымі былі: маршалы Юзаф Пілсудскі і Эдвард Рыдз-Сміглы, генералы Анджэй Галіца, Эдвард Грубер, Станіслаў Акавіч, Малахоўскі, Эміль Мэнцнароўскі, Каэтан Альшэўскі, Вацлаў Сцэ-

⁶ А. Ф. Вырастка, *Заканадаўчая трансфармацыя і юрыдычнае афармленне палітыкі асадніцтва ў Другой Рэчы Паспалітай...*, с. 46.

⁷ И. В. Полуян, *Западная Белоруссия в период экономического кризиса 1929-1933 гг.*, Минск 1991, с. 34.

⁸ А. А. Сорокин, *Аграрный вопрос в Западной Белоруссии (1920-1939 гг.)*, Минск 1968, с. 68.

⁹ А. Ф. Вырастка, *Заканадаўчая трансфармацыя і юрыдычнае афармленне палітыкі асадніцтва ў Другой Рэчы Паспалітай...*, с. 47.

вола-Вечаркевіч, Антоні Шылінг, Міхал Такаржэўскі-Карашэвіч, Густаў Трускаляскі, Аляксандр Жабчынскі, Марыян Жэгота-Янушайціс, Люцыян Жалігоўскі і іншыя.

У сваім распараджэнні па арміі ад 18 кастрычніка 1920 г. „Каменданта” Юзаф Пілсудскі абяцаў сваім салдатам і афіцэрам: „Айчына Вас не забудзе. Зямля, засеяная крыавым семем вайны, чакае мірнай сяўбы, чакае тых, хто меч зменіць на лемех”. Пілсудскі заклікаў салдат праявіць у працы такую ж адвагу, як і на вайне, абяцаў даць ім зямлю ў тых месцах, дзе яны раней ваявалі: „Кожны салдат павінен атрымаць заваяваную ім зямлю”¹⁰.

4 лістапада 1920 г. старшыня Савета Міністраў II Рэчы Паспалітай Вінцэнт Вітас прадставіў маршалку Сейма Войцеху Трампчынскаму праект двух узаемазвязаных законаў: першы датычыўся прыняцця зямлі ва ўласнасць дзяржавы ў шэрагу паветаў, якія размяшчаліся на ўсходнім беразе ракі Буг; другі акрэсліваў сістэму надання зямлі заслужаным польскім вайскоўцам. Праекты законаў былі заслушаны без дыскусіі на пасяджэнні Сейма 10 лістапада 1920 г., а затым перададзены камісіі па аграрных справах, якая падтрымала законапраект і прыняла рашэнне разгледзець закон аб вайсковым асадніцтве як „выкананне аграрнай рэформы”. 9 снежня 1920 г. адбылося другое сеймавае чытанне законапраекта¹¹.

Другі этап заканадаўчага афармлення палітыкі польскіх улад па насядженню на землях Заходняй Беларусі асадніцтва распачаўся 17 снежня 1920 г., калі па прапанове ўрада Вінцэнта Вітаса Сейм у трэцім чытанні прыкладна ў 16.00 большасцю галасоў прыняў закон аб пераходзе зямлі ва ўласнасць дзяржавы, а закон аб наданні зямлі заслужаным жаўнерам быў зацверджаны аднаголосна і пад аплодысменты¹².

Прыняты закон аб вайсковым асадніцтве складаўся з дзвюх частак. Па-водле першай („Аб наданні зямлі салдатам польскай армії”) усталёўваўся парадак надзялення зямлёю добрахвотнікаў і заслужаных салдат польскай арміі; па другой („Аб прыняцці зямлі ва ўласнасць дзяржавы ў некаторых паветах Рэчы Паспалітай”) прадугледжвалася стварэнне сельскагаспадарчага фонду са свабодных ворных зямель з 22 паветаў „Крэсаў Усходніх” (артыкул 6) для рассялення там асаднікаў (артыкул 1)¹³.

¹⁰ J. Stobniak-Smogorzewska, *Kresowe osadnictwo wojskowe...*, s. 17, 19.

¹¹ А. Ф. Вырастка, *Выпрацоўка заканадаўства аб асадніцтве ў II Рэчы Паспалітай і яго рэалізацыя*, [у:] *Захадні рэгіён Беларусі вачыма гісторыкаў і краязнаўцаў*: зборнік навуковых артыкулаў, рэдкалегія: І. П. Крэнь, У. І. Навіцкі, В. А. Белазаровіч (адк. рэдактары) [і інш.], Гродна 2006, с. 235.

¹² *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* — Warszawa, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, 1921, nr 4, poz. 18, s. 1229-1237; *Historia chłopów polskich*, red. S. Inglot, Wrocław 1995, s. 215.

¹³ J. Stobniak-Smogorzewska, *Kresowe osadnictwo wojskowe...*, s. 17.

Паводле закону аб асадніцтве ўсе бежанцы-беларусы, якія не паспелюць вярнуцца дадому да 1 красавіка 1921 г., пазбаўляюцца сваёй зямлі (артыкул 2), а на гэтых землях урад планаваў таксама пасяліць вайсковых і цывільных (грамадзянскіх) асаднікаў¹⁴, але на практыцы гэты закон часта не выконваўся — мясцовыя ўлады ў многіх выпадках прадастаўлялі зямлю і тым заходнебеларускім сялянам, якія вярнуліся дадому пазней азначанага тэрміну і жадалі весці тут асабістую гаспадарку.

Вырашэнне пытання аб дубранадзейнасці і заслужанаасці кандыдаў на атрыманне асады ўскладалася на кіраўніка Галоўнай зямельнай управы, міністра вайсковых спраў і міністра фінансаў. Спісы кандыдаў на атрыманне асады (надзела зямлі) павінны былі складацца асобнымі палкамі. Права першынства пры надзяленні зямлёю належала быўлым вайскоўцам, толькі цяпер яно пашыралася за кошт добраахвотнікаў, пад якімі разглядаліся асобы, што ўступілі ў шэрагі польскай арміі пасля 1 лістапада 1918 г. (артыкулы 29, 32). Найбольш пажаданымі кандыдатамі былі быўляя сяляне альбо дзеці сялян, жанатыя, якія маюць скасціну альбо фінансавыя сродкі дзеля яе набыцця¹⁵. Пры надзяленні зямлёю кандыдаты ў асаднікі падзяляліся кваліфікацыйнай камісіяй па сваіх прыярытэтах на наступныя катэгорыі:

- 1) адзначаныя інваліды з ліку быўлых сялян;
- 2) адзначаныя інваліды, якія да вайны сялянамі не з'яўляліся;
- 3) добраахвотнікі, якія былі прызваны на фронт з ліку сялян;
- 4) кандыдаты на атрыманне асады, якія да вайны не займаліся сельскай гаспадаркай¹⁶.

Памер аплаты за зямлю быў прыроўнены да 30-100 кг збожжа за 1 га штогод з выплатай дзяржаве на працягу 30 гадоў, пачынаючы з пятага года пасля атрымання зямлі (артыкулы 3 і 7). Інваліды і заслужаныя салдаты польскай арміі маглі атрымаць ад дзяржавы доўгатэрміновыя крэдыты з іпатэчным забеспечэннем. Дзяржава аказвала дапамогу натураю або грошыма для абзавядзення гаспадаркай. На гаспадарку адводзілася 80 м³ будматэрыялаў і 2 000 000 марак грошыма, інвентаром або збожжам (артыкул 5 і 8). Пры дэмабілізацыі асаднік атрымліваў воз з канём і вупражжу. Асаднік павінен быў пасяліцца на сваім водрубе на працягу года і ў трохгадовы перыяд асвоіць яго. Створаныя асадніцкія гаспадаркі не маглі быць падзелены (артыкул 10), прададзены без згоды Галоўнай зямельнай управы на працягу 25 гадоў ад даты іх атрымання (артыкул 33)¹⁷. Зямля, якая не апра-

¹⁴ Л. Гак, *Аграрная політыка польской буржуазіі ў Заходній Беларусі*, Мінск 1933, с. 45.

¹⁵ К. Гамулка, *Паміж Польшчай і Расіяй...*, с. 158-159.

¹⁶ W. Studnicki, *W sprawie osadnictwa żołnierskiego na Ziemiach Wschodnich*, Warszawa 1922, s. 6.

¹⁷ А. Ф. Вырастка, *Заканадаўчая трансфармацыя і юрыдычнае афармленне палітыкі асадніцтва ў Другой Рэчы Паспалітай...*, с. 47.

цоўвалася кандыдатам у асаднікі на працягу 3 гадоў, магла быць перададзена іншаму прэтэндэнту.

Згодна з законам ад 17 снежня 1920 г. не маглі атрымаць зямлю тыя салдаты Войска Польскага, якія былі пакараны за злачынствы супраць польскай дзяржавы альбо самавольна бралі ў карыстанне чужыя землі (артыкул 28). Перш за ўсё дадзеная пастанова датычылася салдат-беларусаў, украінцаў і палякаў — бытых сялян, мабілізаваных у польскую армію з тэрыторый на ўсход ад Варшавы, бо многія з іх былі настроены рэвалюцыйна і прымалі актыўны ўдзел у гвалтоўным пераразмеркаванні паміж сялянамі памешчыцкіх зямель¹⁸. Дзякуючы прыняццю закону аб вайсковым асадніцтве шэрагі польскай арміі значна павялічыліся за кошт добраахвотнікаў з ліку сялян, і такім чынам Польшча змагла адстаяць сваю адноўленую незалежнасць.

У законе аб вайсковым асадніцтве ўлічваліся асноўныя палажэнні для рэалізацыі палітыкі насаджэння асадніцтва, але былі і значныя пралікі, аб якіх ішла дыскусія ў Сейме і нават выказвалася прапанова на кіраваць закон на дапрацоўку. У тэарэтычным плане палітыка насаджэння вайсковага асадніцтва разглядалася польскімі ўладамі як сацыяльна-эканамічная з'ява, а пры практичным ажыццяўленні раскрылася як рознабаковая грамадска-палітычная, сацыяльна-эканамічная і канфесіональна-культурная палітыка¹⁹.

Прыбышшё вайсковых асаднікаў на тэрыторыю Заходняй Беларусі, яшчэ да стварэння на гэтых землях адміністрацыйнага апарату і забеспячэння яго неабходнымі сродкамі і матэрыяламі, ішло не хаатычна і самавольна, а паводле „Інструкцыі вясенніх прац дывізій”, выдадзенай у студзені 1921 г. міністрам вайсковых спраў II Рэчы Паспалітай генералам Казімірам Саснкоўскім. На падставе дадзенай „Інструкцыі” кожныя полк і дывізія польскай арміі атрымалі права вызначыць для сваіх салдат дзеля далейшага гаспадарчага выкарыстання ў сваіх мэтах маёнтак, які раней належаў расійскаму ўраду, Дзяржаўнаму банку, памешчыку няпольскай нацыянальнасці і гэтак далей. Разам з тым у „Інструкцыі” адзначалася, што непадалёку ад такога маёнтка павінна была знаходзіцца чыгунка, дарога, мястэчка ці іншая асада. „Інструкцыя” стала прадметам вострай крытыкі ў прэсе і Сейме з боку прадстаўнікоў рознай палітычнай арыентацыі, бо пры гэтым мог узнікнуць „непамерны апетыт дзяржавы ў прысвойванні прыватнай зямлі на сваю карысць”²⁰. У ліпені 1921 г. генерал Саснкоўскі выступаў з прамоваю

¹⁸ А. А. Сорокин, *Аграрный вопрос в Западной Белоруссии...*, с. 169; J. Stobniak-Smogorzewska, *Kresowe osadnictwo wojskowe...*, s. 17.

¹⁹ А. Ф. Вырастка, *Заканадаўчая трансфармацыя і юрыдычнае афармленне палітыкі асадніцтва ў Другой Рэчы Паспалітай...*, с. 43.

²⁰ J. Stobniak-Smogorzewska, *Kresowe osadnictwo wojskowe...*, s. 38-40.

ў Сейме, у якой паведаміў, што тэкст „Інструкцыі” ўзгоднены з Галоўнаю зямельнаю ўправаю і Міністэрствам сельскай гаспадаркі.

Падчас рэалізацыі закону ад 17 снежня 1920 г., якая распачалася з вясны 1921 г., усе юрыдычныя пралікі і недапрацоўкі набылі рэальны выгляд. Асноўны недахоп закону выявіўся ў трансфармаванай пашыранай адміністрацыйнай сістэме, што тлумачылася ў першую чаргу адсутнасцю інтэгруючай дзейнасці паміж задзейнічанымі міністэрствамі: Міністэрства спраў вайсковых (МСВ) імкнулася падпарадковаць сабе Міністэрства сельскай гаспадаркі і наадварот. Акрамя таго, у законе ўтрымлівалася шмат недапрацовак і па зямельным фонду, і па крэдытаванню, і па сістэме кваліфікацыі кандыдатаў. У выніку ўжо ў 1921 г., які стаў першым годам насаджэння на землях Заходняй Беларусі вайсковага асадніцтва, у рабоце ўрадавых органаў і арганізацый, цесна задзейнічаных у гэтым працэсе, узнікла шмат розных непараразуменняў і супярэчнасцей, што выклікала патрэбу прыняцця Сеймам і іншымі дзяржаўнымі органамі на працягу 1920-х гг. шэрагу дадаткаў і ўдакладненняў асноўнага зместу закону²¹. Так, напрыклад, з мэтаю выканання пастановы Сейма ад 10 лютага 1921 г. генерал Мечыслаў Норвід-Нойгебаўэр выдаў распараджэнне аб неадкладнай арганізацыі ў дывізіях працоўных калоній з салдат, якія прэтэндуоць на атрыманне асады на нявыкарыстаных землях „Крэсаў Усходніх”. Дзеля забеспечэння поспеху справы генерал раіў асаднікам пры атрыманні зямлі прыгрымлівацца нейтралітэту ў адносінах да мясцовага насельніцтва²².

Паводле пачатковых планаў МСВ на працягу першых трох гадоў насаджэння асадніцтва планавалася перадаць свабодную ворную зямлю 40 000 быльых вайскоўцаў (у 1921 г. — 8 000, у 1922 г. — 12 000 і за 1923 г. — 20 000 каланістаў-перасяленцаў). Міністр Саснкоўскі звярнуўся ў Савет Міністраў II Рэчы Паспалітай з тэрміновым праектам, паводле якога планавалася ў 1922 г. надаць зямлю 15 000 быльым салдатам Войска Польскага. За першы год запланаваныя лічбы насаджэння асадніцтва польскому ўраду дасягнуць не ўдалося, бо ўсяго на „Крэсах Усходніх” да 1 студзеня 1922 г. зямлю атрымалі 5 031 асаднік, з якіх індывідуальны надзел атрымалі толькі 2 587 чалавек.

Па праблеме насаджэння на „Крэсах Усходніх” вайсковага асадніцтва ў польскім грамадстве не існавала адзінага погляду. Так, напрыклад, прафесар Францішак Буяк у сваёй кнізе, прысвечанай пытанню асадніцтва, адзначаў нават, што ўся „гісторыя гаспадаркі Польшчы гэта перш за ўсё гісторыя асадніцтва. На працягу многіх перыядоў сваіх

²¹ А. Ф. Вырастка, *Выпрацоўка заканадаўства аб асадніцтве ў II Рэчы Паспалітай...,* с. 237.

²² С. М. Грэсь, *Законы аб аграрнай рэформе 1919-1925 гг...,* с. 3.

польскі народ праводзіў унутраную каланізацыю, імкнучыся што раз лепш выкарыстаць атрыманыя мажлівасці, з мэтаю паляпшэння свайго быту і прыбыткаў праз выкарыстанне лясных пусткаў, ачышчэнне палёў ад каменя, асушэння вільготных нізін і г.д.”²³.

Крытычнае ацэнка рэалізацыі палітыкі насаджэння вайсковых асаднікаў змяшчалася ў сакрэтным дакуменце Міністэрства сельской гаспадаркі і дзяржаўных маёмысцей, аўтар якога, Я. Саковіч, сцвярджаў, што вайсковае асадніцтва павінна گрунтавацца на моцных асновах і тыму насаджэнне асадніцтва не трэба пашыраць: „Майм ідэалам на бягучы рок (1922 г.) будзе, калі вясною вайсковыя асаднікі засеюць ворную зямлю плошчаю каля 52 000 га”.

У Сейме II Рэчы Паспалітай на пачатку 1920-х гг. вяліся несупынныя гарачыя дыскусіі наконт ролі і месца вайсковага асадніцтва ва ўрадавай аграрнай палітыцы. Так, напрыклад, летам 1921 г. у заяве пасольскай групы Народна-нацыянальнага саюза (ННС, эндацця), пададзенай у Сейм, прапаноўвалася сумеснае дзеянне МСВ і Міністэрства сельской гаспадаркі ў пытанні перадачы зямель на асадніцтва. Беручы пад увагу выпадкі злоўживання і свавольства на „Крэсах” некаторых кіраўнікоў асадніцкіх груп, пасол Севярын Чацвярцінскі лічыў неабходным прыняць меры супраць такіх паводзін, бо яны стваралі абрэзаныя непакой і незадавальненне з боку мясцовага насельніцтва²⁴.

Часам прадстаўнікам польскіх кіруючых колаў нават здавалася, што асадніцтва ўжо фактычна палітычна пахавана і „аплакана” і ніякіх надзеяў на яго паспяховую рэалізацыю не засталося, але рапарт прадстаўніка МСВ у справах насаджэння вайсковага асадніцтва на Палессі падпаручніка Казіміра Дамадальскага пасля праверкі асабістых асадніцкіх гаспадарак Сарненскага павета Палескага ваяводства ў 1921 г. сведчыў аб наступным: „у (...) калонії (некалькі ўзаемазвязаных суседскіх асад), дзе быў афіцэр, ведаючы гаспадарку, там і салдаты працавалі добра, у процівагу нядбалых кіраўнікоў, якія вядомы як скандалісты”. Праца ў такіх „рабочых калоніях” стала для маладых вайсковых асаднікаў добрай школай дзеля „фармавання фізічных і псіхічных сіл (...), якія былі б неабходнымі для цяжкай працы рольніка (селяніна) на далёкіх і занядбаных Крэсах Усходніх”²⁵.

У распараджэнні старшыні Галоўнай зямельнай управы II Рэчы Паспалітай ад 23 сакавіка 1921 г. тлумачылася, каго адміністрацыя разумела пад салдатамі польскай арміі — гэта радавыя, унтэр-афіцэры, афіцэры, генералы і служачыя польскай арміі і вайсковых частак, сфармі-

²³ F. Bujak, *Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie*, Warszawa 1920, s. 5.

²⁴ К. Гамулка, *Паміж Польшчай і Расіяй...*, с. 196.

²⁵ J. Stobniak-Smogorzewska, *Kresowe osadnictwo wojskowe...*, s. 41.

раваных з добрахвотнікаў (апалчэнцаў), якія б неслі вайсковую службу не менш чатырох месяцаў. Усе гэтыя катэгорыі асоб мелі права на бясплатнае атрыманне асады як узнагароды за добрую вайсковую службу і дапамогу з боку ўлад у распачынанні на новым месцы асабістай сельской гаспадаркі.

Неабходна адзначыць, што па аграрным пытанню актыўна выступаў беларускія паслы (дэпутаты) Сейма, якія ўносілі свае канкрэтныя пропановы па абароне інтэрсаў заходнебеларускіх сялян. Так, 23 студзеня 1923 г. лідар Беларускага пасольскага клуба Браніслаў Тарашкевіч першы раз выступаў у Сейме з прамоваю і казаў пра цяжкі лёс заходнебеларускага сялянства. Неабходна адзначыць, што нават самае першае выступленне Тарашкевіча з сеймавай трывбуны з самага пачатку выклікала вялікі скандал, бо прамоўца звярнуўся да прысутных паслоў з наступнымі словамі: „Вялікая, але пустая Палата (...)".

У сваёй праграмнай заяве, якая складалася з 14 пунктаў, сеймавыя прадстаўнікі ад Заходняй Беларусі патрабавалі неадкладнага спынення штучнай каланізацыі, ліквідацыі асадніцтва, нацыяналізацыі ўсіх лясоў, ажыццяўлення зямельнай рэформы з надзяленнем безземельнага і малаземельнага сялянства зямлёю без выкупу і г.д.²⁶

23 сакавіка 1923 г. пры абмеркаванні тэрміновай пропановы сялянскай партыі ПСЛ-Пяст аб наданні вайсковым асаднікам дзяржаўнага крэдыту Тарашкевіч заявіў: „Асадніцтва мае мэту перасялення пэўнай колькасці польскага насельніцтва „на Крэсы” для таго, каб у самой Польшчы захаваць панскія маёнткі”. Промоўца патрабаваў поўнай ліквідацыі асадніцтва, перадачы адведзенай ім сумы на ажыццяўленне аграрнай рэформы і аднаўленне дашчэнту разбуранай вайной эканомікі „Крэсаў Усходніх”²⁷.

Беларускія прадстаўнікі выступалі ў цеснай сувязі з украінскімі пасламі і ў лютым-сакавіку 1923 г. падтрымалі пропанову Украінскага клуба аб неадкладным спыненні „дзікай” парцэляцыі ва ўсходніх раёнах і пераглядзе законаў ад 17 снежня 1920 г. аб вайсковым асадніцтве²⁸, але прадстаўнікоў нацменшасцей не падтрымала большасць Сейма. На сутрэчы з выбаршчыкамі вёскі Тэўлі Кобрынскага павета Палескага ваяводства ўкраінскі пасол Васіль Дзмітрыюк расказваў, што пасля бурных дэбатаў па пытанню насаджэння вайсковага асадніцтва на „Крэсах Усходніх”, пасля таго як прадстаўнікі нацыянальных меншасцей не змаглі абараніць сваіх інтэрсаў, яны пакінулі залу пасяджэнняў са

²⁶ А. С. Ліс, *Браніслаў Тарашкевіч*, Мінск 1966, с. 45-48.

²⁷ A. Bergman, *Rzecz o Bronisławie Taraszkiewiczu*, Warszawa 1977, s. 84.

²⁸ А. Цітова, *Беларускі дэпутацкі клуб і проблема аграрнай рэформы ў польскім Сейме ў 1922-1935 гг.*, [у:] *Беларуска-Albaruthenica*, кн. 3: *Нацыянальныя і рэлігійныя культуры, іх узаемадзеянне*, Мінск 1994, с. 272-273.

спевамі песні „Не пара, не пара москальові і ляхові служыць”²⁹.

1 чэрвеня 1923 г. прэм'ер-міністр Польшчы Вінцэнт Вітас выступіў у Сейме з заяваю, у якой адзначыў, што правядзенне аграрнай рэформы з’яўляецца адным з самых важных пунктаў праграмы яго кабінета. Польская каланізацыя „Крэсаў Усходніх” і насаджэнне асадніцтва разглядаліся ў якасці галоўных метадаў вырашэння аграрнай праблемы.

На пачатку жніўня 1923 г. у Сейм быў пададзены распрацаваны міністрам сельскай гаспадаркі Станіславам Асецкім (ПСЛ-Пяст) праект закона аб парцэляцыі і асадніцтве. Аграрная палітыка Вінцэнта Вітаса крытыковалася як з правага, так і з левага боку польскага грамадства: 3 кастрычніка 1923 г. прагучала сумесная заява паслоў ад ПСЛ-Вызваленне, ПСЛ-Еднасць людова і ППС па пытанню аграрнай рэформы, дзе законапраект Асецкага ацэньваўся як спроба адыходу ад асноўных прынцыпаў закона 1919 г. і патрабавалася ў двухтыднёвы тэрмін распрацаваць новы законапраект.

12 снежня 1923 г., пасля абмеркавання ў аграрнай камісіі Сейма, законапраект аб парцэляцыі і асадніцтве быў вынесены на разгляд парламентам. Праект прадугледжваў штогадовую парцэляцыю 220 000 га зямлі дзяржаўнай і прыватнай уласнасці на працягу 10 гадоў. Пропанаваны праект аграрнай рэформы выклікаў у Сейме гарачую і працяглую дыскусію і ў выніку не задаволіў сеймавай большасці. 14 снежня 1923 г. адбыўся чарговы раскол ПСЛ-Пяст і ўтварэнне новай палітычнай арганізацыі — Саюз польскіх людаўцаў (*Związek Ludowców Polskich*) на чале з Янам Брылём і Якубам Паўлоўскім. У выніку ўрад Вінцэнта Вітаса страціў падтрымку сеймавай большасці і вымушаны быў пайсці ў адстаўку, а пытанне аб заканадаўчым афармленні палітыкі насаджэння на „Крэсах Усходніх” вайсковых асаднікаў было зноў адкладзена на неакрэслены тэрмін³⁰.

Да пытання абмеркавання законапраектаў насаджэння асадніцтва Сейм вярнуўся ў 1925 годзе. 1 ліпеня 1925 г. заходнебеларускі пасол Васіль Рагуля (адзіны беларус у складзе зямельнай камісіі Сейма) выступаў з прамоваю, у якой абгрунтаваў неабходнасць бясплатнай перадачы мясцовым сялянам ва ўласнасць ворнай зямлі, спасылаючыся на гістарычныя і прыродна-прававыя фактары, а таксама прыняў актыўны ўдзел у дыскусіі па праекце закона аб парцэляцыі і асадніцтве, расцягніў яго, перш за ёсё як акт палітычнага і нацыянальнага значэння,

²⁹ В. С. Мисиук, *О рациональных и эмоциональных основах национальной культуры*, [в:] *Системная трансформация общества: исторический опыт, современность, перспективы. Сборник научных трудов кафедр социо-гуманитарных наук*, вып. V, Брест 2008, с. 173.

³⁰ А. А. Титова, *Проблема аграрной реформы в польском Сейме (июнь — декабрь 1923 г.)*, „Советское славяноведение”, 1977, № 2, с. 39, 46, 50.

кардынальна не змяняючага аграрных адносін у Заходній Беларусі. Як пасля ўспамінаў Рагуля: „Бяручи ўдзел у ейных (зямельнай камісіі) працах, я хутка пераканаўся, што нам няма чаго чакаць ад польскага Сейму. Камісія моцна стаяла на пункце падтрымкі польскага элементу на „Крэсах” — вайсковых асаднікаў, ды ўзмацненія гэтых элементаў цывільнымі асаднікамі шляхам субсыдаваньня іх Дзяржаўным Банкам. Усе, нават дробныя, папраўкі з беларускага і ўкраінскага боку камісія адхіляла”³¹.

17 ліпеня 1925 г. Тарашкевіч выступіў з прамоваю супраць закона-праекта аб парцэляцыі і асадніцтве: „Уся памешчыцкая і царкоўная зямля з будынкамі і інвентаром павінна быць канфіскавана без кампенсацый і бясплатна падзелена сялянскімі камітэтамі паміж безземельным і малаземельным насельніцтвам”³², але яго пропанова не была падтрымана сеймавай большасцю.

26 ліпеня 1925 г. Сейм II Рэчы Паспалітай па пропанове ўрада Уладзіслава Грабскага пры падтрымцы Польскай партыі сацыялістычнай (PPS, ППС) і ПСЛ-Вызваленне (PSL-Wyzwolenie) адхіліў законапраект левых партый і арганізацый, паводле якога прадугледжвалася шырокое надзяленне бяднейшых сялян зямлёю без выкупу, і прыняў агульнавядомы „Закон аб правядзенні зямельнай рэформы”³³, які ўвайшоў у гісторыяграфію пад называй „Закон аб парцэляцыі і асадніцтве”.

28 снежня 1925 г. Сейм II Рэчы Паспалітай прыняў канчатковы варыянт аграрнай рэформы, які і стаў праводзіцца ў жыццё — гэта быў трэці этап заканадаўчага афармлення палітыкі асадніцтва. Приняты варыянт рэформы быў самым кансерватыўным з абміркоўваних, бо прадугледжваў масавае перасяленне на „Крэсы Усходнія” вайсковых і цывільных (грамадзянскіх) асаднікаў, а не перадачу свабодных ворных зямель сялянам³⁴. Разгляданы закон быў распрацаваны на базе заключанага ў маі 1923 г. паміж ПСЛ-Пяст, ННС і хрысціянскімі дэмакратамі (хадэцыяй) так званага „Ланцкаронскага пакту”. За закон аб аграрнай рэформе прагаласавалі сеймавыя прадстаўнікі ННС, ППС, ПСЛ-Пяст і іншых польскіх палітычных партый³⁵.

У абавязак вайсковых асаднікаў уваходзілі збор звестак агентурнага характару пра палітычныя настроі мясцовага беларускага і ўкраінска-

³¹ В. Рагуля, *Успаміны*, Менск 1993, с. 31.

³² А. С. Ліс, *Браніслаў Тарашикевіч*, с. 77.

³³ *Historia chłopów polskich*, s. 215.

³⁴ А. А. Сорокін, *Аграрный вопрос в Западной Белоруссии...*, с. 135-137; Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej — Warszawa, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, 1926, nr 1, poz. 1, s. 2-19; *Sprawozdanie stenograficzne z 263 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 28 grudnia 1925 r.*, [Warszawa] 1925, s. 11-24, 35-40.

³⁵ *Historia chłopów polskich*, s. 215.

га насельніцтва, пра дзейнасць мясцовых філій палітычных партый і грамадскіх арганізацый, дапамога рэгулярным армейскім часткам і паліцыі ў барацьбе з партызанамі, садзейнічанне пры аб'яўленні чарговага прызыва ва ўзброенныя сілы ПРЭЧЫ Паспалітай, арганізацыя дапаможнай варты стратэгічна важных мастоў і чыгунак і г.д.³⁶ Асноўная мэта, да якой імкнуўся польскі ўрад пры насаджэнні вайсковага і цывільнага асадніцтва на „Крэсах Усходніх”, заключалася ў tym, каб каланізаваць новадалучаныя тэрыторыі і замацаваць іх за адроджанай Польшчай³⁷.

Трэба адзначыць, што сярод арганізацый і асоб, задзейнічаных у справе насаджэння ў Заходній Беларусі вайсковага асадніцтва, не было адзінства адносна таго, якім павінен быць сапраўдны асаднік. Міністэрства спраў вайсковых выступала за тое, каб насаджаць на новадалучаных землях асаднікаў-інтэлігентаў, якія б аказвалі станоўчы культурны ўпльў на сваіх суседзяў з ліку мясцовага сялянства. Прадстаўнікі Міністэрства сельскай гаспадаркі, абапіраючыся на папярэднія даследаванні лічылі, што „дай гэту зямлю абывацелю (...), толькі б ён працаваў на зямлі асабіста і сабраны ўраджай лічыў галоўным сродкам існавання”³⁸. Такія меркаванні мелі месца сярод польскіх кіруючых колаў у 1927 г., калі акцыя насаджэння вайсковага асадніцтва здавалася закончанай і не назіралася ніякіх перспектыв дзеля яе паспяховага працягу, але з цягам часу сітуацыя з насаджэннем вайсковага асадніцтва змянілася да лепшага.

Колькі ўсяго асаднікаў у міжваенны перыяд атрымала надзелы зямлі на тэрыторыі Заходній Беларусі дакладна невядома, бо гэтая інфармацыя адносілася да кампетэнцыі вайсковага ведамства і мела надзвычай высокую ступень сакрэтнасці. Многія архіўныя дакументы па гісторыі вайсковага асадніцтва на беларускіх землях згінулі падчас Другой сусветнай вайны, але, як мяркуюць некаторыя даследчыкі, за 1921-1939 гг. усяго на землі Заходній Беларусі пераселена ад 6 000 да 10 000 вайсковых асаднікаў³⁹.

Частка вайсковых асаднікаў здавала свае землі ў арэнду мясцовым сялянам — гэта давала каланістам магчымасць працягваць несці вайсковую службу, працаваць у банку, на пошце, чыгунцы і т.п. На падставе рэєстрацыі, праведзенай польскімі ўладамі ў канцы 1936 — пачатку

³⁶ С. М. Грэсь, *Насаджэнне асадніцтва на землях Заходній Беларусі...*, с. 253; Т. А. Калесніковіч, *Памешчыцкая гаспадарка на тэрыторыі Камянецкага раёна ў міжваенны перыяд (1921-1939 гг.)*, [у:] *Моладзь Берасцейчыны: Зборнік студэнцкіх навуковых прац*, Брэст 2006, с. 99-97.

³⁷ W. Studnicki, *W sprawie osadnictwa żołnierskiego...*, s. 4.

³⁸ J. Stobniak-Smogorzewska, *Kresowe osadnictwo wojskowe...*, s. 117.

³⁹ С. М. Грэсь, *Насаджэнне асадніцтва на землях Заходній Беларусі...*, с. 252-253.

1937 гг., можна адзначыць, што каля 82% вайсковых асаднікаў, якія атрымалі надзел зямлі, гаспадарылі самі; 9% надзелаў апрацоўвала радня асадніка, а 9% асад належалі дзяржаве. У сувязі з гэтым, трэба адзначыць, што яшчэ ў 1924 г. у Лідзе на з'ездзе кандыдатаў, якія б хацеўлі атрымаць зямлю, прагучала прапанова адabraць асады ў афіцэраў, што не займаліся сельскаю гаспадаркай самастойна і для каго атрыманы надзел быў толькі дадатковым сродкам існавання. Пазбаўленыя гаспадароў надзелы меркавалася перадаць тым, хто жадаў працаўваць на зямлі асабіста. Гэту пропанову падтрымлівалі некаторыя прадстаўнікі МСВ пры акруговых земельных управах і частка сеймавых паслоў (асабліва з ПСЛ-Вызваленне), але разгляданы праект не атрымаў падтрымкі, за выключэннем выпадкаў, калі на атрыманых асадах каланістамі не быў пабудаваны ні адзін, нават самы маленькі будынак⁴⁰.

Такім чынам, падводзячы вынікі, неабходна падкрэсліць, што польская ўлады ў міжваенны перыяд надавалі насаджэнню вайсковага асадніцтва на землях Заходняй Беларусі вельмі вялікае значэнне — з яго дапамогаю кіраўнікі Польшчы планавалі ўзмацніць „польскі элемент” у паўночна-ўсходніх ваяводствах II Рэчы Паспалітай і аднавіць разбураную войнамі сельскую гаспадарку краіны. Насаджэнне вайсковага асадніцтва ішло перш за ўсё на падставе прынятых польскім Сеймам 17 снежня 1920 г. і 28 снежня 1925 г. законаў, якія насыці інтэгратыўныя характеристар і прымаліся ў кантэксле тагачаснага аграрнага заканадаўства, але ўжо ў першыя гады рэалізацыі польскімі ўладамі палітыкі насаджэння вайсковага асадніцтва выявілася шмат недахопаў і недапрацовак, што выклікала неабходнасць далейшай распрацоўкі і дапрацоўкі заканадаўчай базы палітыкі вайсковага асадніцтва, што і было ажыццёўлена ўладамі ў наступныя гады.

Wital Harmatny — magister nauk historycznych, od września 2007 r. wykładowca w Katedrze Nauk Społeczno-Humanistycznych Uniwersytetu Państwowego w Baranowicach. Tematyka badań — historia chłopstwa w Zachodniej Białorusi (1921-1939), historia II wojny światowej, historia Berezyny Kartuskiej i okolic. Autor ponad 20 prac naukowych opublikowanych w Białorusi, Polsce i Rosji.

⁴⁰ J. Stobniak-Smogorzewska, *Kresowe osadnictwo wojskowe...*, s. 115-116.